

XIII), *The transportation of amphorae, tableware and foodstuffs in the Middle and Late Byzantine Period: the evidence from Aegean shipwrecks* (p. 447-481), aparține lui George Koutsouflakis (Grecia). Autorul a repertoriat 56 de puncte din Marea Egee în care au naufragiat vasele bizantine, care transportau produse alimentare în amfore de diferite tipuri. El identifică tipurile de amfore și le analizează din punct de vedere cronologic și spațial.

Ultimul articol, *Food habits and tableware in Venice: the connections with the Mamluk Sultanate* (p. 483-491), elaborat de Valentina Vezzoli (Beirut), cuprinde rezultatele analizei practicilor alimentare, a recipientelor și ingredientelor folosite în bucătăria din Veneția și relațiile comerciale cu sultanatul mamelucilor din Egiptul medieval în secolele XIII-XVI.

Cartea se încheie cu un consistent capitol de considerații finale și un apendice de termeni în limba greacă utilizată în perioada medievală, care desemnau unelte și

ustensile de bucătărie, diferite obiecte și instalații legate de gătit și produse alimentare.

Se cuvine să consemnăm densitatea de idei întâlnite în paginile volumului, metodologia cercetărilor și prezentarea grafică deosebită a rezultatelor obținute.

În concluzie, volumul este deosebit de util celor preocupati de domeniul istoriei și culturii alimentației medievale în spațiul românesc, încă foarte puțin studiat în istoriografia noastră, având conexiuni permanente, timp de secole, cu civilizația mediteraneană. Astfel, contribuțiile specialiștilor consacrați în studierea acestei problematice din diferite centre europene de cercetare, sunt edificatoare, acoperind în demersurile lor un areal vast de la Marea Mediterană la Marea Neagră, dar focalizate, totuși, în mare parte, pe regiunea din estul spațiului mediteranean.

Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU

T. SOROCEANU, E. SAVA, *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai während der Bronze- und Früheisenzeit*/T. Сороцяну, Е. Сава, *Металлические сосуды от Карпат до Западного Алтая в эпоху бронзы и раннем железном веке*, Seria Tyragetia International II, Chișinău 2020, Band/Том I. 569 pag (ISBN 978-9975-87-729-9; 903.23 „637/638”); Band/Том II. 309 pag. (ISBN 978-9975-87-752-7; 903.23 „637/638”)

Cu puțin timp în urmă anunțam, dintr-o sursă sigură, publicarea unui volum privind vasele de metal descoperite la est de Carpați, până la Caucaz și în estul Kazahstanului¹. La un an de la acea veste primeam deja din partea autorilor primul volum din sinteza *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai*. Primul gând care mi-a trecut prin minte, având volumul în mână, a fost o discuție pe care am avut-o cu Tudor Soroceanu în toamna anului 2009, pe când vizitam Muzeul Național de Istorie a Moldovei, cu ocazia unui Humboldt Kolleg organizat de directorul acestui muzeu Eugen Sava. Stăteam și admiram cazanul cu trei picioare de la Gaidar și ne întrebam despre originea acestui tip de vas. Cărcotași din fire cum suntem amândoi, remarcam că vasul nu prea corespunde desenului publicat de V. Dergačev². După analiza pe care T. Soroceanu a făcut-o recipientelor de metal pre-scitice, descoperite pe actual teritoriu al României³, era cât se poate de clar că mediul său

cultural nu era unul central european. Eram curios să aflu povestea lui.

Din părțile introductive ale primului volum (*Vorwort și Einleitung*, p. 7-14) aflăm etapele parcurse până la publicarea monografică a recipientelor metalice est carpatice. Experiența anterioară, relațiile amicale dintre cei doi autori, sprijinul constant acordat de profesorul Svend Hansen, la care s-au adăugat peste 100 de persoane (cărora li se adresează mulțumirile de rigoare), ce au contribuit într-un fel sau altul la concretizarea acestui efort, au dus ca pe parcursul a peste 7 ani de muncă să fie reunite descoperiri arheologice de pe un teritoriu de mai bine de 4.000.000 de km².

De la bun început trebuie spus că volumele nu respectă modelul tradițional din seria *Prähistorische Bronzefunde*, rigid și depășit astăzi metodologic. Oricum, acest proiect s-a împotmolit undeva în birocrăția germană și se pare că a eșuat. Arealul avut în vedere acoperă teritoriul mai multor țări: Serbia, România, Republica Moldova, Ucraina, Polonia, Federația Rusă, Kazahstan și Uzbekistan. Spațiul geografic (*I.A.1. Das Arbeitsgebiet und seine geographisch-geomorphologischen Charakteristika* și *I.A.2. Die befundmäßige Begründung des Arbeitsgebietes*, p. 15-24), foarte divers, este mărginit la vest și sud-vest de Carpați, în sud și sud-est de Dunăre, coasta Mării Negre, Crimeea și Munții Caucaz iar în est de coasta nord-estică a Mării Caspice, Munții Urali și mai departe spre est până în vestul Munților Altai. Din istoricul cercetărilor (*I.B.*

¹ F. Gogăltan, Tudor Soroceanu și cercetarea epocii bronzului, în *Tyragetia*, XIII, 1, 2019, 499.

² V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, în *PBF*, XX, 9, Stuttgart, 2002, 135, 216.

³ T. Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien. III. Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. Descoperiri de bronzuri din România. III. Vasele de metal pre-scitice de pe actualul teritoriu al României*, în *Biblioteca Muzeului Bistrița. Seria Historica*, 16, Bistrița, Cluj-Napoca, 2008.

Forschungsgeschichte, p. 25-50), structurat pe etape de la mijlocul sec. al XIX-lea până la sfârșitul primului război mondial, perioada 1919-1945, 1946-1991 și 1992-2020, aș reține doar comentariul pertinent la cea mai recentă monografie privind cazanele nituite ale epocii bronzului din „marea stepă”⁴. Apărută în 2018, lucrarea, care poate fi accesată și electronic, nu oferă un catalog complet al descoperirilor, ilustrația este în general preluată din literatura de specialitate fără a fi verificate piesele originale, iar discuțiile privind aspectele tipologice, condițiile de descoperire etc., lipsesc. Autorii ucraineni și ruși probabil că nu au vrut să piardă startul „competiției”, știind că urmează să fie publicată această monografie. Rezultatul este mediocrul. Referitor la metodă (*I.C. Zur Methode*, p. 51-54), plecând de la un catalog cât mai complet al diverselor categorii de vase de metal și trecând peste ordonarea tipologică, cronologică și corologică, suntem atenționați că accentul se va pune și pe rolul social și cultic al acestor recipiente. De aceea s-a acordat o atenție specială condițiilor de descoperire. În strânsă legătură cu aceste aspecte stă și consemnarea stării generale de păstrare a vaselor metalice (*I.D. Bemerkungen zum Material*, p. 54-56). Sunt de remarcat cazurile de distrugere intenționată, totală sau parțială a unor vase.

După acest prim capitol, urmează partea cea mai consistentă a primului volum: *Katalog der Funde*, p. 57-479). Sunt prezentate alfabetic, nu pe regiuni sau țări, 86 de locații care conțin vase din cupru și bronz și 3 descoperiri de vase de aur. Catalogul a fost structurat să cuprindă următoarele informații: numele localității (completat cu cel actual acolo unde a fost cazul), amplasarea administrativă și țara; locul de descoperire; condițiile/circumstanțele în care s-a făcut descoperirea; descrierea fiecărui recipient pe baza bibliografiei și comentarii cu privire la exactitatea acestor informații sau acolo unde a fost posibil propria descriere; alte categorii de piese asociate (dacă au existat); datarea și atribuirea culturală conform datelor din bibliografie; locul de păstrare și numărul/numerele de inventar; observații (cât mai detaliate); după prezentarea în limba rusă a acestor date urmează bibliografia și utile informații/surse suplimentare. Ilustrația a fost preluată din literatură, fiind comparate grafic diversele publicații și semnalate eventualele diferențe. Aici este cazul să menționez faptul că din cele 89 de descoperiri, 35 au fost documentate din nou sau pentru prima dată grafic și/sau foto, fie de către autori fie de către colegii care au avut acces la piesele originale (Antoniny, Askanija Nova, Băleni, Borisoglebsk, Bulgar, Cernavodă, Dikij Sad, Domaška, Gaidar, Gorjačevodskaja, Gorodišče, Ivanovskij poseolok, Jagorlyckij Zaliv,

Kamenka, Komsomol'skij, Konstantinovka, Korovija, Lapas, Mesić, Michajlovka, Molești, Novopavlovka, Odessaer Museum, Orbeasca de Sus, Pavlovka, Perm' (1), Pjatigorsk, Podolien, Pokrovka, Popeasca, Staro-Michajlovka, Suvorovskaja, Uașchitu, Žabotin, Zajsan). La acest catalog se mai adaugă un număr de 16 descoperiri care din diverse motive nu au fost cuprinse în catalogul principal. Dintre acestea 3 (Buston, Kočerežki, Nurataldy) au fost studiate după piesele originale. Această realitate a documentării recipientelor de metal est europene arată un efort pe care nu am cu ce să-l compar. Am avut doar curiozitatea de a verifica, de parcă nu știam seriozitatea autorilor, calitatea informației. Ca o completare la catalogul/repertoriul principal, sunt adăugate date despre cele mai reprezentative/citate vase de metal ca analogii din afara spațiului avut acum în vedere. La catalog se mai adaugă două anexe: noi descoperiri din Ucraina și Kazahstan (*Neue Fundorte aus der Ukraine und Kasachstan*, p. 481-526), în număr de 22, care au ajuns la cunoștința autorilor după definitivarea manuscrisului. Este vorba cu precădere despre piese care au provenit din săpături ilegale făcute de „căutătorii de comori”, fiind propuse spre vânzare pe paginile de internet. Evident că acestea sunt și cele mai frumoase exemplare dintre toate cele ilustrate în monografie și care au importanță lor, cu toate că au fost rupte din context. Anexa II (*Tabellen der Metallanalysen*, p. 527-541) cuprinde analizele metalografice ale unor recipiente consemnate în literatura de specialitate sau noile analize realizate de S. Kraus și care sunt discutate în volumul al doilea al monografiei. Acest prim volum se încheie cu bibliografia (*Literatur*, p. 543-562) și un mic rezumat în limba română, însoțit de lista ilustrațiilor (p. 563-569).

Volumul al doilea continuă prin capitolul al III-lea (*Auswertung*, p. 9-261) analiza recipientelor repertoriolate în primul volum. Trebuie precizat că varianta în limba germană a textului este mult mai consistentă decât cea în limba rusă, care este de fapt un rezumat. Prin aceasta se permite celor care nu cunosc limba rusă o mai bună familiarizare cu literatura spațiului ex sovietic. Lumea vaselor de metal prescitate est europene este concis caracterizată (p. 9-10): este vorba despre circa 225 de piese care provin din 127 de locații, un număr foarte mic de recipiente având în vedere imensitatea spațiului analizat (peste 4.000.000 de km²). În Transilvania de exemplu, un teritoriu de ca. 150.000 km², se cunosc peste 60 de locații cu vase de metal. Figura 232 (Abb. 232) este mai mult decât sugestivă pentru această realitate. De asemenea ele nu sunt uniform repartizate: la vest de Nistru au fost cartate 41

⁴Т.Ю. Гошко, С.А. Агапов, В.В. Отрощенко, *Металеві казани з великого степу за доби пізньої бронзи*, Київ, 2018.

de descoperiri, ca. 28 între Nistru și Nipru, iar, cu excepția Caucazului de nord (22 de descoperiri), în restul teritoriului de la Nipru până în estul Kazahstanului se cunosc doar 36 de descoperiri. Din punct de vedere statistic toate aceste piese reprezintă numai 5% din totalul vaselor de metal cunoscute în restul continentului. Doar numărul vasele de aur de la vest de Carpați și Vistula este aproximativ identic cu toate vasele de metal găsite între estul și sudul Carpaților și vestul Munților Altai.

Subcapitolul III.A (*Zur Herstellung der Metallgefäße und deren Verzierung und zur Durchführung der Ausbesserungen*, p. 10-37) analizează modul de confecționare, ornamentare și reparare a vaselor de metal. Este o incursiune care trece de la calitate metalului la uneltele active (ciocane, dălți, dornuri, ferăstraie), pasive (nicovale, tipare, duze suflante) sau indirecte (materiale abrazive, gudron, ceară), pentru a atinge procesul concret de realizare și decorare a recipientelor, sfârșindu-se prin prezentarea diverselor tehnici de reparare. Ocupându-mă de acest subiect, pentru mine este o parte foarte interesantă a monografiei, care completează ceea ce știam despre acest meșteșug al epocii bronzului. Ilustrația este de foarte bună calitate și permite urmărirea vizuală a argumentărilor (Abb. 233-235).

Cum este și firesc, cel mai consistent subcapitol (III.B. *Die Typologie*, p. 37-147) este dedicat analizei tipologice. Cele mai reprezentative vase de metal prescitate ale acestui spațiu sunt așa numitele cazane nituite (*vernieteten Kessel/kljopanye kotly*). Discutate în repetate rânduri în literatura de specialitate, în monografia de față sunt avute în vedere cât mai multe detalii privind torțile, buza, corpul, fundul (Abb. 247-254), proporțiile (Abb. 255-256), ornamentele (Abb. 270-273) etc., rezultând 7 tipuri principale cu unele variante (Abb. 260, p. 79-91). În același mod au fost ordonate și alte categorii de vase cum sunt cele central europene (străchinile de tip Gusen, Fuchsstadt, Kirkendrup, etc.), amforele caucaziene, etc. În urma discuției privind cronologia lor (III.C. *Die chronologische Ansiedlung der Stücke und der Befunde*, p. 147-160), a rezultat un tabel tipo-cronologic „de pus în ramă”, pentru a putea fi consultat ori de câte ori se vrea o datare rapidă a vreunui recipient est european (Abb. 276). Nu puteau lipsi precizările privind atmosfera culturală în care aceste vase au circulat (III.D. *Zur historischen Dynamik der Metallgefäße im Arbeitsgebiet*, p. 160-169), subiect abordat și în alte sinteze anterioare⁵.

Încă de la început s-a precizat că se urmărește și stabilirea rolului social și cultic al vaselor de metal. De aceea s-a acordat o atenție specială urmării contextului,

constatării circumstanțelor și identificării locului de descoperire (III.E. *Fundkontexte, Fundumstände, Fundplätze*, p. 169-189). Există astfel vase de metal ca piese de inventar funerar (35 de exemplare), ca parte a unor depozite (ca. 35 de piese), găsite în așezări sau locuri de cult, ori descoperiri izolate (Abb. 280). După o introducere în tema poziționărilor speciale⁶, sunt consemnate descoperiri de vase așezate cu gura în jos, pe o parte, unele în altele, în cerc, ca păstrătoare a unor depozite, etc. (Abb. 282-284), distrugerea și deformarea lor sau numărul recipientelor de metal. De asemenea sunt amintite acele locuri cu un caracter deosebit de depunere precum înălțimile, pantele, canioanele sau descoperirile în apă. Toate acestea au permis o discuție cu privire la funcționalitatea și rolul pe care l-au jucat vasele de metal în viața de zi cu zi din acest spațiu, atenția căzând asupra acelor cazane nituite (III.F. *Zur Funktion und Rolle der Metallgefäße im Arbeitsgebiet, vornehmlich der vernieteten Kessel*, p. 189-203). Astfel s-a constatat că de-a lungul timpului a fost schimbată funcționalitatea lor inițială, cum este și cazul amintitului cazan cu trei picioare de la Gaidar. După reparare un vas nu mai putea păstra lichide, ci doar produse solide. Altele, după folosire, au fost depuse în morminte. Cu siguranță, vasele care prezintă gudron nu au fost utilizate pentru gătit. Unele vase nu au fost transportate cu ajutorul torților, acestea fiind prea fragile. Dimensiunile cazanelor nituite, de la piese miniaturale la recipiente care au peste 90 cm înălțime, sugerează de asemenea funcționalități diferite. Anumite contexte în care vasele au fost depuse în poziții speciale, arată folosirea lor în practici ceremoniale, așa cum este sugerat și de diversele reprezentări din lumea siberiană, miceniană, hitită, georgiană, asiriană sau indiană (Abb. 287-292) ori de sursele scrise.

Subcapitolul de concluzii (III.G. *Conclusio*, p. 203-208) are pe lângă varianta în limba rusă și una în limba română. De aceea aș încheia cu câteva aprecieri personale despre această monografie, dar nu înainte de a remarca anexa semnată de Steffen Kraus (*Archäometallurgische Untersuchungen an spätbronzezeitlichen Metallgefäßen*, p. 263-277). Ea conține analiza metalografică a cinci recipiente nord-pontice, patru din Republica Moldova (două cazane de la Molești și câte unul de la Popeasca și Gaidar) și unul din Rusia (cazanul de la Borisoglebsk) și o discuție privind analizele chimice a altor cazane ale bronzului târziu din spațiul est carpatic. Dacă piesele moldovenești se datează în secolele 13/12 BC, cazanul de la Borisoglebsk pe baza analogiilor tipologice a fost plasat

⁵E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, în PAS, 19, Kiel, 2002; E. Sava, *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistrean (Noua-Sabatinovka)*, Chișinău, 2014.

⁶O completare a unei preocupări mai vechi: T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzzeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (Bearb. u. Red.), *Bronzefunde aus Rumänien*, în PAS, 10, Berlin, 1995, 15-80.

între 2000-1500 BC (Abb. 1). Primele patru vase sunt din bronz, cu concentrații de staniu între 1,60 și 10,2 %, iar cel de la Borisoglebsk este din cupru. La preferatul nostru, cazanul nituit cu trei picioare de la Gaidar, corpul și picioarele au fost realizate dintr-o materie primă diferită.

O primă impresie, pe care sunt convins că o vor avea și cei care au curiozitatea să răsfoiască cele două volume, este de eleganță. O carte frumos tipărită, îngrijit realizată redacțional, o ilustrație de foarte bună calitate. Așa cum spuneam, hărțile de răspândire, planșele tipologice și cronologice sunt atât de lămuritoare încât nu trebuie să cunoști limba germană sau rusă să te descurci cu încadrarea crono-tipologică a vreunui recipient est carpatic. Cred că

acest lucru spune totul despre calitatea științifică pe care o are monografia de peste 4 kg a *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai*. După epuizare tirajului sunt convins că varianta electronica va fi accesată de sute de ori. Este un instrument care nu va lipsi, dacă nu de pe masa sau biblioteca preistoricienilor europeni, din memoria calculatorului lor. Recomand tuturor celor interesați de subiect să-și procure această carte de la autori sau de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei. Este o bucurie!

Florin GOGĂLTAN